

МОВОЗНАВЧИЙ АСПЕКТ ДОСЛІДЖЕННЯ МЛИНАРСТВА

Млинарство в Україні має тривалу історію і відноситься до визначальних атрибутивних рис української етнокультури. Воно тісно пов'язане з розвитком землеробства і, відповідно, осілим способом життя. На думку Г. Денисика, «разом із землеробством, млинарство складає константу української етнічності» [7, с. 112], адже обробка зернових культур розпочалася від часу появи й поширення землеробства на українських землях.

Зазначимо, що в українській гуманітарній науці млинарству приділялося мало уваги. Спеціальні студії вкрай рідкісні, як правило, вони не виходять за обсяг окремих статей. Проте, вже наприкінці XIX ст. з'явилися публікації О. Андрієвського [1] та М. Стороженка [22], присвячені локальним сюжетам з історії українського млинарства. Дослідники переважно зупинялися на поодиноких аспектах промислу в межах загальних оглядів етнічної культури українців. Типовим прикладом такого підходу є класична праця Ф. Вовка «Етнографічні особливості українського народу», де в розділі «Хліборобство» оглядово йдеться і про млинарство [3, с. 56–57].

Оминути тему млинарства не могли й у регіональних етнографічних дослідженнях, починаючи від праці М. Сумцова про Слобожанщину [24, с. 124–125], продовжуючи студіями А. Бодника про Бойківщину [2], Ю. Гошка про карпатський регіон [5, с. 179] і закінчуючи сучасними буковинознавчими дослідженням Г. Кожелянка [9, с. 106–108].

Тема млинарства висвітлювалася й у працях історичної тематики. Зокрема, цей промисел розглянуто в контексті урбаністичних студій. Знаковою у цьому сенсі є класична праця О. Компан [10]. Про використання млинової техніки у залізорудній промисловості України йшлося у дослідженні П. Федоренка [26]. Етнологи В. Горленко, І. Бойко та О. Куницький в окремому розділі своєї монографії розглянули млинарську техніку серед інших галузей українського традиційного землеробства [4].

У 90-х рр. XX ст. і на початку XXI ст. з'явилося кілька історичних і джерелознавчих розвідок М. Страшінця [23] та П. Пирога [18] про українське млинарство XVI–XVII ст.

Серед праць сучасних етнологів та істориків, які спеціально цікавляться дослідженням млинарства, на особливу увагу заслуговують ґрунтовні статті Л. Прибеги [19, 20], М. Маслова [13] та ін.

Особливо важливим стає сьогодні дослідження народної виробничої термінології як складової діалектної лексики, що тісно пов'язана з історією та культурою народу.

Відомо, що кожен регіон має свої особливості у веденні господарства, побуту та взагалі культурі. Такі відмінності простежуються також в організації народних ремесел. Розмаїття регіональних особливостей матеріальної культури знаходить відображення і в мові діалектоносіїв.

Лінгвістичне вивчення місцевої лексики традиційного господарювання має досить тривалу історію, але найінтенсивніше розпочалося у другій половині XX ст.

В опорі на принципи вивчення лексики за тематичними та лексико-семантичними групами, що усталилися в українській діалектології з кінця 60-х років XX ст., було досліджено різні тематичні групи виробничої термінології, зокрема: ткацтво та прядіння (Й. О. Дзендзелівський, М. Т. Безкишкіна, Л. С. Терешко, Н. Ф. Венжинович, І. О. Ніколаєнко), ковальство (Т. П. Терновська, В. Б. Мазяр), гончарство (Й. О. Дзендзелівський, Л. С. Спанатій, М. Ф. Кривчанська, В. М. Бережнюк, С. Литвиненко, А. М. Мединський), фрагменти термінології млинарства (Я. Миколаєвич, І. Панькевич, Й. О. Дзендзелівський) і деревообробки (С. Ф. Довгопол, В. В. Манівчук, К. С. Баценко, К. Ф. Герман, Н. Л. Осташ, М. В. Никончук, І. В. Сабадош). Принагідно лексика традиційного господарювання також репрезентована у дослідженнях П. Ю. Гриценка, З. М. Бичка, Я. Ю. Вакалюк, Г. О. Козачук, Г. П. Краєвської та ін.

Однак українська діалектологія й досі не має системного наукового опису та загальнонаціонального словника лексики народних ремесел, зокрема такої тематичної групи, як «млинарство», оскільки матеріали названих тематичних груп українського діалектного континууму, що стосується й подільського ареалу, зібрані нерівномірно. Зокрема, щодо студій над лексикою млинарства, можна назвати лише невелику розвідку Я. Миколаєвича, написану на матеріалах колишнього Кам'янецького повіту [14], коротку етнографічну статтю І. Панькевича (за даними Закарпаття) [17] та розгляд млинарської лексики закарпатських говірок у порівнянні з даними інших говірок та слов'янських мов у статті Й. Дзєндзелівського [8]. Тому дослідження лексики основних народних ремесел і млинарства зокрема – збирання, аналіз, репрезентація у різних формах – залишаються особливо актуальними.

Отже, загальний стан не лише історіографічного, а й філологічного осягнення млинарської проблематики далекий від задовільного.

У середині XIX ст. у Подільській губернії борошномельна промисловість за обсягом виробленої продукції була провідною галуззю, поступаючись лише цукроварінню. Зауважимо, що млини, так само як цукроварні, розміщували переважно в сільській місцевості. У 1867 р. в межах Подільської губернії діяло 2693 млини. З них у містах розміщувався лише 141 млин – це 5,23 % від загальної кількості, які виробляли менше десятої частини борошномельної продукції. Ще 240 млинів (8,9 %) діяло в містечках, а 2312 (85,86 %) – у селах [5, с. 3–5]. Така велика кількість млинів у сільській місцевості пояснюється тим, що вони традиційно були складовою фактично кожного поміщицького господарства та досить прибутковим підприємством для землевласників.

Млини, які працювали завдяки енергії води, були майже в кожному селі Поділля. Вони будувалися безпосередньо на річках або на спеціальних відвідних каналах. Біля млина існувала гребля або гатка та невелика водойма; на прилеглих ділянках висаджували верби, тополі, калину. Млини відігравали важливу роль у житті селян: вони забезпечували їх борошном, слугували окрасою села, регулювали воду в річках, були місцем укладання ділових угод тощо.

Значного розвитку борошномельна промисловість досягла в другій половині XIX – на поч. XX ст., що економісти пов'язують із промисловою революцією в цій галузі, проведенням залізниць і швидким зростанням міст. Усе це було характерно для всіх українських земель і, насамперед, для Поділля.

Наприкінці 70-х рр. XIX ст. промисловий переворот на Поділлі розпочався саме в харчовій галузі й у борошномельній промисловості означав упровадження у виробничий процес парової техніки та високопродуктивних вальцьових верстатів, які могли використовувати звичайні млини. У 80-х рр. XIX ст. переробка збіжжя почала зосереджуватися на великих борошномельних підприємствах. Провідними центрами капіталістичного млинарства, як вважає ряд дослідників, стали міста, де зосереджувалися найдосконаліші та найпотужніші парові машини [3, с. 982; 4, с. 283].

Наприкінці XIX – початку XX ст. у Кам'янець-Подільському повіті працювали – 294, Ново-Ушицькому – 279, Ямпільському – 184, Брацлавському – 141 одиниць «водяних» млинів, а в Подільській губернії їх нараховувалось 1767 [1, с. 68].

Продовжуючи розгляд обраної проблеми, звернемо увагу на те, що в Україні модернізаційні процеси в галузі дрібного млинарства протягом другої половини XIX – першої третини XX ст. виявлялися не лише в появі принципово нових видів млинів, нових видів млинарських двигунів, а й в якісних змінах, у всебічному вдосконаленні всіх без винятку млинарських механізмів на існуючих млинах. Зокрема, як зазначає Маслов М. П., «До початку 1930-х років повсюдно в Україні спостерігалось декілька етапів суттєвого вдосконалення механізмів для розмелювання зерна, трансмісії та інших млинарських пристроїв. Особливо процес модернізації торкнувся механізму для розмелювання зерна, який традиційно займав важливе місце в конструктивно-технічній основі будь якого ручного, кінно-волового, водяного, вітряного або теплового млина» [12, с. 65].

Упродовж більшої частини розглянутого періоду на всіх без винятку сільських млинах України в якості механізму розмелювання зерна використовувався переважно так званий «жорновий постав», але вже приблизно з 70-х років XIX ст., поки що відносно нечисленна частина сільських мірошників почала обладнувати свої млини більш продуктивним вальцьовим станком або «вальцьовим поставом». У кінці XIX – на початку XX ст. цей процес отримав додаткову динаміку й став одним з головних технічної модернізації українського дрібного млинарства [21].

Те, який із цих двох, зовсім різних за своєю конструкцією, розмелювальних механізмів дрібний підприємець-мірошник установлював на своєму млині, визначало всі характерні для цього мукомельного закладу особливості технологічного процесу переробки зерна, і насамперед, можливий вид помелу [16, с. 132].

На більшій частині сільських млинів й далі продовжували паралельно використовувати і жорновий постав для перемелювання зерна на потреби домашнього господарства.

На сьогодні діючих млинів на Поділлі майже не залишилося, а більшість з них є лише архітектурною окрасою річок.

Для наших досліджень ми зібрали матеріал у 14 селах Хмельницької області, зокрема у 10-ти з яких залишилися споруди млинів (Чемеровецький район – села Красноставці, Кочубіїв, Зарічанка, Дунаєвецький район – села Голозубинці, Рачинці, Антонівка, Кам'янець-Подільський район – села Лісківці, Рихта, Городоцький район – смт Сатанів, село Купин). Так, за скупими архівними даними та розповідями мельників, селян, спорудження млинів відноситься приблизно до одного часового проміжку: друга половина XIX – перша половина XX ст.

В основному, всі млини обладнували механізмами з Австрії, Швейцарії або Німеччини. Це пояснює і функціонування у млинарській сфері значного шару термінології іншомовного походження.

Зародившись як традиційний вид господарської діяльності українців, млинарство з часом перетворилось в одну з найважливіших галузей харчової промисловості. Тому не випадково, що сукупність лексем цієї тематичної групи лексики засвідчує відбитки різних епох – від праслов'янської доби до наших днів. Зважаючи на складну внутрішню структуру лексичної групи, у своїх дослідженнях ми спробували поділити її на декілька лексико-семантичних груп (ЛСГ) на позначення: 1) технічно-конструктивних особливостей приміщення з машинним устаткуванням для розмелювання збіжжя та прилеглої території; 2) спеціального обладнання, приладів, механізмів для перемелювання, інструментів та їх використання; 3) процесів перемелювання, технологій і якості помелу; 4) найменувань зерна для перемелювання, продуктів помелу та відходів, що залишаються після завершення процесу; 5) допоміжних млинарських знарядь, способів розрахунку; 6) найменувань ремесла, майстра, найближчого родинного оточення, людей, які привозять до млина.

Зауважимо, що кожна із ЛСГ співвідноситься із самостійними, зовні мало пов'язаними між собою сегментами позамовної дійсності, хоч їх об'єднує спільна тема і належність до єдиної ідеографічної сфери. Тому у подальших наших дослідженнях поставимо за мету з'ясування залежності тематичної та структурної спільності зазначених ЛСГ.

Отже, млинарство, будучи однією з констант української традиційної культури і маючи тривалу історію розвитку, потребує особливої уваги науковців найрізноманітніших галузей: істориків техніки, етнологів, істориків, археологів, фольклористів, лінгвістів, зокрема діалектологів, для яких млинарська термінологія має цінний дослідний потенціал для студіювання багатьох маловивчених аспектів млинарського промислу.

Список використаних джерел

1. Андриевский А. Судьба киевских водяных мельниц // Киевская старина. – 1891. – Т. 34. – № 7. – С. 131–133.
2. Бодник А. Народная техника и терминология мукомольного домашнего промысла на Бойковщине // Карпатский сборник. – М.: Наука, 1976.

3. Вовк Ф. Студії з української етнографії та антропології. – К., 1995.
4. Горленко В. Ф., Бойко І. Д., Куницький О. С. Народна землеробська техніка українців. – К., 1971.
5. Гошко Ю. Г. Промислове будівництво // Народна архітектура українських Карпат XV–XX ст. – К., 1987.
6. Денисик Г. І. Природнича географія Поділля. – Вінниця: ЕкоБізнесЦентр, 2006. – 184 с.
7. Денисик Г., Лаврик О. Млини в історії господарського освоєння річок Поділля // Український млинологічний журнал. – Вип. 1. – 2011. – С. 112–113.
8. Дзєндзелівський Й. О. Млинарська лексика українських говірок Закарпатської області // Діалектологічний бюлетень. – Вип. VIII. – К.: Видавництво Академії наук Української РСР, 1961. – С. 72–93.
9. Кожоляно Г. К. Етнографія Буковини. – Чернівці, 1999. – Т. 1.
10. Компан О. С. Міста України в другій половині XVII ст. – К., 1963.
11. Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні: (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). – НАН України. Ін-т історії України. – К., 1999. – 282 с.
12. Маслов М. П. Історичний розвиток млинарської енергетики в Україні у другій половині XIX – першій третині XX ст. // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди. – Серія «Історія та географія». – Вип. 45. – Харків, 2012. – С. 61–67.
13. Маслов М. П. Розвиток селянського млинарства в Україні у XIX – 20-х рр. XX ст.: техніко-технологічні аспекти // Український селянин. – 2004. – Вип. 8. – С. 177–181.
14. Миколаєвич Я. Народні назви предметів, дотичних млина водяного // Зоря. – 1893. – № 24. – С. 480–481.
15. Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні: [Ч. 2: Фабрично-заводське виробництво]. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – 580 с.
16. Обзор деятельности земств по развитию земледелия, промышленности и торговли. – СПб.: Изд-во ГУЗ и З, 1913. – 255 с.
17. Панькевич І. Водяні млини на Підкарпатській Русі // Підкарпатська Русь. – Річник XI. – Ужгород, 1934. – С. 66–70.
18. Пиріг П. Джерела Центрального державного історичного архіву України (м. Київ) про млинарство на Чернігівщині в другій половині XVII ст. // Сіверянський літопис. – 2002. – № 4. – С. 24–28.
19. Прибега Л. В. Млинарські споруди українського села XIX – початку XX століття // Народна творчість та етнографія. – 1985. – № 3. – С. 54–57.
20. Прибега Л. Традиційні млинарські споруди України: типологія, охорона та реставрація: [Ч. 3–4] // Пам'ятки України. – 1998. – С. 53–59.
21. Російський державний історичний архів. – Ф. 18. – Оп. 2. – Спр. 116. Арк. 61.
22. Стороженко Н. В. Из фамильных преданий и архивов. Мельницы в г. Козельце // Киевская старина. – 1892. – Т. 36. – № 3. – С. 496–497.
23. Страшнінець М. М. З історії борошномельного виробництва на Україні в другій половині XVI – середині XVII ст. // Історія народного господарства та економічної думки України: міжвід. зб. наук. праць. – К., 1994. – Вип. 26–27.
24. Сумцов М. Ф. Слобожане: історико-етнографічна розвідка. – Харків, 2002.
25. Тихонов С. А. Мукомольное производство Подольской губернии // Труды Подольского губернского статистического комитета. – Каменец-Подольск, 1869. – 40 с.
26. Федоренко П. К. Рудни Левобережной Украины в XVII–XVIII вв. – М., 1960.